

ON THE POPULATION AND ETHNIC PROCESSES OF THE POLITICAL-ADMINISTRATIVE UNITS OF THE MIDDLE BASIN OF THE AMUDARYA IN THE LAST QUARTER OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Rakhmatov Khairulla Bozorboevich¹

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

KEYWORDS

amudarya,
aul,
kelif,
ersari,
rabot,
qarluq,
qungirat,
Uzbek,
tajik,
turkmen,
mangit,
chahor-juy,
sart,
tot,
ethnos,
amlök,
xiroj,
ethnotoponym

ABSTRACT

This article summarizes the researcher's views on the ethnic situation and political-administrative structure of the population of the Emirate of Bukhara living in the middle reaches of the Amu Darya in the late nineteenth and early twentieth centuries. It mainly deals with the administrative-territorial structure of the Emirate of Bukhara, its population, population structure, the territory where ethnic groups are located, and the language spoken. The author also emphasizes the importance of the middle reaches of the Amudarya in the study of the ethnic composition of the population of the Emirate of Bukhara and the issue of ethnotoponyms.

During the period of study in the middle basin of the Amudarya, the majority of the population of the emirate was Turkic-speaking Uzbeks. The researcher tried to reveal the existence of Persian-speaking Tajiks on the basis of many scientific sources and historical records. The work is summarized.

2181-2675/© 2022 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.6480891

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, Jizzakh, UZB (xayrulla.raxmatov@gmail.com)

XIX АСР СЎНГГИ ЧОРАГИ – XX АСР БОШЛАРИДА АМУДАРЁ ЎРТА ҲАВЗАСИ СИЁСИЙ-МАЪМУРИЙ БИРЛИКЛАРИ АҲОЛИСИ ВА ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР ХУСУСИДА

KALIT SO‘ZLAR:

амударё,
овул,
келиф,
эрсари,
работ,
қарлуқ,
қўнғирот,
ўзбек,
тожик,
туркман,
манғит,
чаҳор-жуй,
сарт,
тот,
этнос,
амлок,
хирож,
этнотопоним

ANNOTATSIYA

Ушбу мақолада XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро амирлигининг Амударё ўрта ҳавзасида яшаган аҳолисининг этник ҳолати ва сиёсий-маъмурий тузилиши ҳақидаги тадқиқотчининг фикр-мулоҳазалари қисқача баён қилинган. Унда асосан Бухоро амирлигининг маъмурий-худудий тузилиши, аҳолиси, аҳоли таркиби, этник гуруҳларнинг жойлашган ҳудуди, сўзлашув тили ҳақида сўз боради. Шунингдек, муаллиф мақолада Бухоро амирлиги аҳолисининг этник таркиби ва этнотопонимлар масаласини ўрганишда Амударё ўрта ҳавзаси муҳим ўрин тутишига эътибор қаратган

Амударёнинг ўрта ҳавзасида ўрганилаётган даврда амирлик аҳолисининг катта қисмини туркий тилли аҳоли-ўзбеклар иборат бўлиб, ўтроқ ўзбек аҳолига тегишли этнонимлар кўпчиликни ташкил қилиши, туркманлар, қозоқлар, қирғизлар нисбатан камроқ бир қисмини эса форсий тилли аҳоли-тожиклар яшашини тадқиқотчи кўплаб илмий манбалар, тарихий қайдномалар асосида очиб беришга ҳаракат қилган. Иш хулосаланган.

1. КИРИШ ВА ДОЛЗАРБЛИГИ

Ўзбекистон тарихи, аждодларимиз маданий мероси, уларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасини ўрганиш, тарғиб этиш ҳамда таълим-тарбия соҳасида ундан кенг фойдаланиш ўсиб келаётган авлодни баркамол шахс сифатида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, маънавиятнинг асоси бўлмиш тарих, ўтмиш воқелиги миллий ғурур ва ифтихор, ватанпарварлик туйғуларини юксалтиришга, тарихий хотира эса инсонни ўзлигини танитишга, иродасини мустақамлашга, унинг дунёқарашини кенгайтиришга кўмак берувчи катта куч ҳисобланади.

Янгиланаётган Ўзбекистон шароитида таълим тизимининг тубдан ислоҳ қилиниши натижасида юксак билимли ва интеллектуал ривожланган, маънавий баркамол авлодни юзага келтириш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди.

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликни қўлга киритган кундан бошлаб унинг ҳудудида яшаган халқларнинг этник тарихи, келиб чиқиши, шаклланиш жараёнлари, миллий кадриятларга айланган асрий анъаналарини ўрганишга алоҳида эътибор берилган бошланди

2. МЕТОДЛАР ВА ЎРГАНИЛИШ ДАРАЖАСИ

Одатда, бирор бир халқнинг этногенезини, унинг этник қатламлари таркибини аниқламай туриб, у халқ ҳақида, у таркиб топган ҳудуд ва унинг давлатчилиги ҳақида бирор илмий тасаввур қилиб бўлмайди.

Миллий ўзликни англаш ҳар бир миллатнинг ҳаётида ниҳоятда катта ўрин эгаллайди, чунки у ўзининг ўтмишини теран англаш асосида бугунини ҳам тўғри ва атрофлича билиб олишга эришади ва шу билан биргаликда ўз келажагини аниқ белгилаб, ривожланиш йўлига ўтиб олади.

Ҳозирги кунда миллий ўзликни англаш орқали халқ, миллат вакиллари қанча ўз тарихини чуқурроқ билишга эришсалар, шунча улар кўпроқ тарихий воқеалар асосида халқининг ўтмишни англаб оладилар. Миллий ўзликни англаш орқали, ўтмишда халқимиз дуч келган муаммоларни ва уларнинг қандай ҳал қилинганлигини билиб олиш, шубҳасиз бугунги кундаги муаммоларни тўғри ва тезроқ ҳал қилинишига ёрдам беради ва жамиятимизнинг тараққиётини тезлаштиради.

Бухоро амирлигининг муҳим сиёсий-иқтисодий марказларидан бўлган Ўрта Амударё, яъни Амударёнинг ўрта ҳавзасидаги вилоятлар амирликда кечган ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнларда ўзига хос ўрин тутган.

Амударёнинг ўрта оқимидаги аҳоли масканлари амирликнинг марказий ҳудудлари бўлмиш Бухоро воҳасининг жануби, жануби-ғарби ва жануби-шарқда жойлашган Усти, Чаҳор-жуй (Чоржуй), Бурдалиқ, Карки ва Келиф вилоятларидаги ўнлаб амлокликлар ва юзлаб қишлоқлардан иборат эди. Ушбу вилоятлар орасида Чоржуй ва Карки вилоятлари нисбатан йирик сиёсий-маъмурий бирликлар сифатида бир неча ўнлаб қишлоқ ва жамоаларни ўз ичига олса, Усти ва Бурдалиқ вилоятлари кам сонли аҳоли масканларидан ташкил топган эди. Ўрта Амударё ҳавзасидаги энг чекка ҳудудлардан бири бўлган Келиф вилояти эса “амлоклик” эмас, “бекча” деб юритилган[1] 3 та йирик маъмурий бирлик таркибига кирувчи 25 та қишлоқни ўз ичига олган эди.

Амударёнинг ўрта ҳавзасида, яъни дарёнинг ҳар икки қирғоғида жойлашган ушбу сиёсий-маъмурий бирликлар ғарбдан Марв вилоятига қўшни бўлиб, айтиб ўтилган вилоят XVIII – XIX аср ўрталарида баъзан Бухоро амирлиги қўл остида, баъзан Эрондаги Кожорлар сулоласи таркибида, айрим ҳолларда эса туркман сардорлари ҳукмронлиги остида қолар эди. Чаҳор-жуй вилоятдан жануб ва жануби-шарқда жойлашган Карки вилояти ва унинг жануби-шарқдаги Бурдалиқ вилояти Қарши вилоятига қўшни эди. Бурдалиқ вилоятининг жануб ва жануби-шарқдаги Келиф вилояти эса XIX аср ўрталаригача Бухоро амирлиги таркибида бўлган Шимолий Афғонистондаги Андхўй вилоятига жанубдан қўшни эди. Амударёнинг ўрта ҳавзасидаги Усти вилояти эса Чаҳор-жуйнинг бирмунча шимолида жойлашиб, шимоли-шарқий томонидан Қорақўл тумани билан ҳам ҳудуд эди.

Бухоро амирлиги аҳолисининг сезиларли бир қисмини ўзбек ва тожиклардан кейин туркманлар ташкил этиб, уларнинг катта қисми Амударё қирғоқларидаги ушбу вилоятлардаги йирик аҳоли масканлари, қишлоқ ва ўба (овул)ларида яшар

эдилар.[2]

3. ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Амударёнинг ўрта оқимидаги ушбу вилоятлар орасида энг кўп сонли аҳоли масканларига эга Чаҳор-жуй вилояти Бухоро воҳасига энг яқин иқтисодий марказ сифатида билиниб, бу ҳудудда ҳар бири 10-20 қишлоқни ўз ичига олувчи 13 та амлоклик мавжуд эди. Жумладан, Сақар амлоклиги 26 та аҳоли масканини қамраб олса, Эрсари ва Қабоқли амлокликлари 4-5 тадан қишлоқ ва жамоани ўз ичига олган эди. Чаҳор-жуй шаҳри ва унинг яқин атрофлари аҳолиси нисбатан зич жойлашган ҳудуд бўлиб, шаҳар марказида турли халқлар – ўзбек, туркман, “эрони”лардан, шаҳар атрофида эса ўзбек ва туркман қишлоқ ва маҳаллалари, вилоятнинг бир қатор амлокликларида эса туркманлар истиқомат қилишган. Чаҳор-жуй вилоятининг чекка амлокликлари таркибидаги қишлоқ ва ўба (овул)ларида кўчманчи туркман уруғлари кўпчиликини ташкил этган. Ушбу вилоятнинг ўзбек аҳолиси нисбатан шаҳар ва шаҳар атрофидаги қишлоқларда яшаб, аҳоли кўпроқ хунармандчилик, савдосотиқ ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Чаҳор-жуй вилоятининг туркман аҳолисининг бир қисми дарё қирғоқларидаги қишлоқларда экин-тикинчилик билан шуғуллансалар, дарёдан бирмунча узоқда жойлашган қишлоқ ва овул аҳолиси асосан чорвачилик, хусусан, туячилик билан тирикчилик қилишган.

Ўрта Амударё аҳолисининг этник таркиби амирликнинг бошқа ҳудудларига нисбатан бирмунча моноэтник бўлиб, бу ҳудудда асосан туркман ва ўзбек аҳоли истиқомат қилган. Шу билан бирга, ҳудудда кам сонли бўлса-да, ўзбек тилли араблар ҳамда эронийлар (булuch, марви) яшаганлар. Ҳудуддаги ўзбеклар Қорақўл тумани[3] ва Чоржуйда асосан ўғуз лаҳжасида сўзлашса, Карки ва атрофларида қарлуқ лаҳжасида, Келиф вилоятида эса асосан қипчоқ лаҳжасида сўзлашганлар. Чоржуй шаҳри ва атрофларидаги ўтроқ ўзбеклар туркманлар томонидан “тот” деб юритилиб, улар уруғларга бўлинмайдиган қадимий аҳоли вакиллари бўлса, Карки ва Келифда *батoш*, *қаршилик*, *қарлуқ*, Келиф атрофидаги Гаурдаг, Хўжаи-фил қишлоқларида *кўнғирот* каби ўзбек уруғлари туркман уруғлари билан қўшни яшаганлар.

“Тот”лар асосан шаҳар ва деҳқончилик турмуш тарзи устувор қишлоқларда яшаб, ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида сўзлашиб, этномаданий жиҳатдан туркманларга яқин бўлишган. Шунга қарамай, кундалик турмуш тарзида кўчманчиликка хос урф-одатлар устунлик қилувчи туркманлар уларни “тот” атаган ва ўтроқлашган туркманларни ҳам баъзан улар билан тенглаштирганлар. Аксинча, чоржуйликлар ва бошқа ўтроқ аҳоли ўзини “тот” деб атамасдан, “чоржуйли”, “каркили” деб юритишган. Шу ўринда ушбу атаманинг экзоним эканлиги ва Ўрта Осиёда бу атаманинг қўлланилиши “сарт” атамаси билан ўхшаш бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Минтақада шаҳарлик ва ўтроқ қишлоқларнинг туркий (ўзбек, уйғур) аҳолиси кўчманчи қозоқ ва қирғизлар томонидан “сарт” деб юритилган бўлса, кўчманчи туркманлар ҳам ўтроқ туркий аҳолини “тот” деб атаганлар. VIII асрга тегишли қадимги туркий Ўрхун битиктошларида “тат” атамаси “бегона, ёт” маъносида тилга олингандек, XI асрда Маҳмуд Кошғарий “тот”ни “ғайри туркий, ёт”

маъносида ҳам, “мусулмон бўлмаган уйғур” маъносида ҳам ишлатган, бироқ асосан ушбу атама форсий халқлар маъносида қайд этилган. Ўрта асрларда бу атама “форс” маъносидан кўра кўпроқ туркийларнинг шаҳарлик ва ўтроқлашган аҳолиси учун қўлланила бошлаган.

Зарафшон воҳасида Тоткент номли қишлоқлар учраб, бу ном ҳам этник, ҳам регионал аҳоли гуруҳлари номлари билан боғлиқ. “Тот” атамаси қадимги даврларда туркийлар наздида эроний этнослар тушунилган бўлиб, юқорида айтиб ўтганимиздек, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида “тат” атамаси асосан форсийлар, баъзан эса уйғурларга нисбатан қўлланилган[4]. Аслида бу атама “Девон”дан анча олдин – VII–VIII асрларда Турк хоқонлигига оид битиктошларда учрайди ва мазмунан ғайритуркий этнослар, хусусан, эронийлар маъносини билдиради[5]. Ўрта асрларда эса “тот” атамаси кўчманчи туркийлар, хусусан, туркманлар томонидан шаҳар ва қишлоқларда яшовчи эроний ва туркий ўтроқ аҳолига нисбатан қўлланилган. XX аср бошларида марказий осийлик туркийларнинг кўчманчи қисми – қозоқ ва қирғизлар ўтроқ туркийлар (асосан, ўзбек ва уйғурлар)ни “сарт” деб атаган бўлсалар, туркманлар ҳам шунга муқобилроқ равишда ўзбек ва тожикларни “тот” деб атаганлар. Хусусан, туркманлар Чоржуй шаҳри ва атрофида яшовчи ўзбекларни “тот” деб номлаганлар. Зарафшон воҳасида ҳам бу анъананинг давом этиши воҳанинг туркман аҳолиси билан боғлиқ бўлиб, Самарқанд тумани ва атрофларида яшовчи туркманлар таъсирида Тоткенд номли топонимлар пайдо бўлган.

Қадимдан бир неча уруғлардан ташкил топган туркман аҳоли эса Ўрта Амударё аҳолисининг асосий қисмини ташкил этиб, бу ҳудудда туркманларнинг *қарқин, муқри, сақар, чандир, чавдур, эрсари, эшакчи, хидир-эли, али-эли, сариғ, қизил-оёқ, туячи, халач, саят, хатап, бакавул* каби уруғлари ўзларининг қишлоқ ва овулларида эга бўлишган. Амударё ўрта ҳавзаларидаги деярли барча вилоятлардаги амлокликларда юқорида келтириб ўтилган қишлоқ ва мавзе номларининг туркман уруғлари номлари билан аталиши бу фикрни тасдиқлайди. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Ўрта Амударё ҳавзасида *така, явмут, гўклан* каби йирик туркман уруғлари деярли учратилмаган. Ҳудуддаги туркман уруғларининг бир қисми, хусусан, хидир-эли, чандир, саят уруғлари бирмунча ўзбеклашган бўлиб, айрим қишлоқларда улар муайян бир ўзбек уруғи сифатида эътироф этилган. Гарчи улар ўғуз лаҳжасида сўзлашсалар ҳам бошқа туркман уруғлари уларни ўзбек деб билишган.

Қарши беклигининг жануби-ғарбида жойлашиб, Амударёнинг суғориш тизимларидан бирмунча узоқда, асосан дашт ва чўл ҳудудни эгаллаган Бурдалиқ вилояти гарчи ҳудуди бирмунча катта бўлса-да, аҳолиси сийрак маъмурий бирлик сифатида билинган. Ушбу вилоятнинг маъмурий маркази Бурдалиқ эса Амударёнинг ўнг қирғоғидаги деҳқочиликка мос ҳудуд бўлса-да, вилоят аҳолисининг кўпчилиги қисми дарёнинг серсув қисмларидан анчагина узоқ дашт ва чўл ҳудудларида кўчманчи ҳаёт кечирар эдилар. Асосан туркман уруғларидан ташкил топган кўчманчилар Бухоро амирлиги ҳужжатларида “жамоа” атамаси остида тилга

олинади.

Усти вилояти Бухоро воҳасининг жануби-ғарбидаги чекка тумани бўлмиш Қоракўл ва Чаҳор-жуй вилоятлари орасида жойлашган бўлиб, унинг ҳудудлари Чоржуй вилоятига қарашли Фараб туманининг шимолида, Амударёнинг ўнг соҳилидаги аҳоли масканларига тўғри келади. Бу вилоятдаги аҳоли масканлари Бухоро амирлиги ҳужжатларида “мавзе” деб аталиб, улар қуйидагича номланган: 1. Уч-учоқ, 2. Хирож, 3. Усти, 4. Хўжа Канафси Оқ-работ, 5. Годун, 6. Элжик Йўлман-қия[6]. XX аср бошларида «мавзе» ва «қишлоқ» тушунчалари баъзан бир хил маънода қўлланилган[7].

Ўрта Амударё вилоятларида Чоржуй нисбатан йирик шаҳар ҳисобланиб, Карки ва Келиф эса шаҳар типидagi йирик аҳоли масканлари сифатида билинади[8]. Яъни амирликнинг ушбу ҳудудида Чоржуй шаҳрини ҳисобга олмаганда хунармандчилик ва савдо-сотик маркази сифатидаги йирик аҳоли масканлари ниҳоятда озчиликни ташкил этарди. Шу билан бирга, кичик бир қисми экин-тикинчиликка мос ҳудудлардан, катта қисми эса чорвачиликка мос дашт ва чўллардан иборат бўлган ушбу вилоятлар аҳолиси амирлик иқтисодиёти учун ўзига хос ҳисса қўшадиган аҳоли масканлари эди. Шунингдек, Чоржуй ва Келиф шаҳарлари амирликнинг чегара ҳудудлари сифатида Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистондан Бухоро шаҳрига кириб келадиган савдо карвонлари учун ўзига хос гўзаргоҳ вазифасини бажарар эди. Айниқса, Келиф Бухоро ва Афғон амирликлари ўртасидаги илк гўзаргоҳ сифатида алоҳида ўрин тутиб, Амударёдан у ёки бу соҳилига ўтиш жойи – дарё кечуви айнан шу ҳудудда жойлашганлиги учун амирлик учун аҳамияти анча юқори вилоят ўлароқ билинар эди[9].

Келиф вилоятидаги ўзбекларнинг катта қисмини қўнғиротлар ташкил этиши билан бирга қарлуқ уруғи вакиллари ҳам ўз қишлоқларига эга бўлишган. Бухоро амирлигига қарашли Зарафшон, Қашқадарё, Сурхон-Шеробод воҳаларида, шунингдек, Шарқий Бухорода (Жанубий Тожикистон)да “Қарлуқ” номли этнотопонимлар тарқалган. Масалан, Бухоро воҳасининг Олот, Ғиждувон, Бухоро, Жондор, Когон туманларида Қарлуқ, Қарлуқо, Қарлуқон, Қаллико қишлоқлари, Нурота ва Самарқанд вилоятида Қарлуқ, Қарши беклигида Қарлуқ, Қарлуқ-хона, Хўжа-Қарлуқ каби қишлоқлари аҳолиси ўзларини қарлуқ уруғи мансублари, деб билишган.

XVI – XX асрлар оралиғида яратилган ўзбек шажараларида “92 бовли ўзбек уруғи”дан бири сифатида қайд этилган қарлуқлар асосан ўзбек тилининг қарлуқ, яъни қарлу-яғмо-чигил лаҳжасида сўзлашганлар. XX аср атрофларида ҳам ўз этнонимини сақлаб қолган “қарлуқ”лар шаҳар ва шаҳар атрофидаги аҳолининг сезиларли бир қисмини ташкил этган бўлсалар-да, уларда этниклик эмас, регионал мансублик устуворлик қилган кўринади. Бу ҳолат кўпроқ икки тилли Бухоро аҳолиси ўзбекчасида “қарлуқ” лаҳжасига хос хусусиятлар устунлик қилишида ўз ифодасини топган. Аслида тўлақонли ўрганилмаган ва илмий адабиётларда кенг ўрин олмаган бўлса-да, жонли шева сифатида шаклланган ва асосан собиқ Бухоро амирлигининг

йирик шаҳарларида тарқалган “ўзбек тили”га нисбатан “қарлуқ лаҳжасининг Бухоро тармоғи” ёки “Бухоро амирлиги ўзбекчаси”дир. Ўрта Амударё ҳавзаларида яшаган қарлуқ уруғи вакиллари, хусусан, Келиф вилоятининг Қарлуқ амлоклигида яшаган қарлуқ ўзбеклари ҳам кўшнилари бўлмиш кўнғиротлардан фарқли ҳолда адабий тилга яқин қарлуқ лаҳжасида сўзлашганликлари диққатга сазовордир. Яъни улар қипчоқча сўзлашувчи ўзбеклар ва ўғузча сўзлашувчи туркманлар муҳитида яшаганликларига қарамай ўз лаҳжаларини сақлаб қолишган.

Кўнғиротлар кўшни Шеробод беклиги аҳолиси билан яқин этномаданий алоқаларда бўлиб, у ердаги кўнғирот қишлоқлари аҳолиси билан қиз олди-берди қилганлар. Маълумки, бир неча ўнлаб тармоқ уруғларга бўлинадиган кўнғирот уруғи орасида *қанжиғали*, *қўштамғали*, *ойинли* кабилари анча йирик тармоқлар бўлган. Кўнғиротлар Бухоро амирлигининг деярли барча вилоятларида[10], хусусан, Бухоро туманларида, Қарши беклигининг жанубида, Бойсун – Шеробод ҳудудларида ва Балжувон (Кўлоб) ҳудудларида кўпчиликни ташкил этганлар. Кўнғиротларнинг қанжиғали, ойинли каби тармоқ уруғлари Куҳитанг (Куҳтан, Куйтен) тоғларининг шарқий ва ғарбий этакларида ҳам яшаб, ўзларининг бир қатор қишлоқлари эга бўлганлар. Қизиғи шундаки, Бухоро амирлигининг кўпгина ҳудудларида қарлуқ ва кўнғирот ўзбеклари асосан тоғлик, қисман эса текислик ҳудудларида яшаб, хўжалик ҳаётида чорвачилик устунлик қилган. Ўрта Амударё ҳавзасидаги вилоятларида ҳам уларнинг асосан Куҳитанг тоғ ёнбағирларида ўз қишлоқларига эга бўлганлиги бундан яна бир бор тасдиқлайди. Кўнғирот ўзбекларининг ҳам тоғли, ҳамда дашт ҳудудларни танлаганликлари, бунда эса асосан уларнинг нисбатан кеч даврда – XVII асрда Амударё – Сирдарё оралиғига ёппасига кўчиб кела бошлаганликлари маълум. Улар аслида бундан олдин зич ҳолда кўпроқ Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларида яшаган бўлиб, сиёсий жараёнлар - қалмоқ босқинлари (XVI–XVIII асрлар) натижасида[11] Нурота – Зарафшон йўлаги бўйлаб жанубий вилоятларга йўл олишган. Ўша кезларда ушбу ҳудудлардаги кенг яйловли воҳалар – тоғ этаклари ва дала-даштлари асосан кўчманчи ўзбеклар билан банд бўлиб, шунинг учун ҳам кўнғиротлар тоғолди ва тоғли жойларни маскан тутишга ҳаракат қилишган.

Аслида кўчманчи ўзбекларнинг таркибий бир қисми бўлмиш кўнғиротлар бундан анча олдин, Шайбонийлар, ҳатто Чигатой улуси ва Темурийлар даврида ҳам Амударё – Сирдарё оралиғида салмоқли ўрин эгаллаган бўлсалар-да, уларнинг Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида кенг тарқалиши – бу XVII асрга тўғри келади. Гарчи, “желовчи” шевада сўзлашишлари каби бошқа кўчманчи ўзбек уруғлари билан умумийликка эга бўлсалар-да, кўнғиротларнинг найман, манғит, сарой, минг, қирқ, юз ва яна ўнлаб “қипчоқ ўзбеклари”дан фарқли ҳолда “этнографик хусусиятлар”ни нисбатан кўпроқ сақлаб қолишлари негизида уларнинг мана шу нисбатан “кеч миграцияси” ҳамда тоғолди ва тоғли жойларни маскан тутиб, компакт ҳолатда яшашлари омили ётади.

Айтиб ўтиш керак, “қораунас” атамасининг маъноси ва қайси этносларга нисбатан қўлланилиши борасида ҳанузгача тарихчилар бир мурасага келмаганлар.

В.В.Бартольд Мирзо Ҳайдарга таяниб, мўғуллар Мовароуннаҳрдаги Чиғатой улуси аҳолисини “қораунос” деб аташган, деб ёзган. Ғ. Каримов Муиниддин Натанзийга асосланиб ёзишча, ушбу атама Мовароуннаҳрдаги барча кўчманчи қабилаларга эмас, балки асосан амир Қазағон ва унинг ворисларига хизмат қилган ҳарбий жиҳатдан кучли бир қавмни англатган. Манбада Амир Ҳусайн қўшинига нисбатан “қораунос чериги” ибораси ишлатилган[12]. С. Улашовага кўра, дастлабки вақтда яъни, XIII аср ўрталаридан минтақага кириб келиб, XIV асргача қисман маҳаллий аҳоли таъсирида ўтроқлашган барча турк-мўғул халқларига нисбатан “қораунос” атамаси қўлланилган. Аммо вақт ўтиши билан бу атама қўлланган халқнинг ҳудудий доираси торайиб, XIV аср ўрталаридан фақатгина амир Қазағон ва унинг авлодларига хизмат қилган этносларга нисбатангина ишлатила бошланган. Тадқиқотчининг ёзишча, агар бу атаманинг пайдо бўлиш даври XIV аср ўрталарига тўғри келганда эди, Ғ. Каримовнинг мулоҳазалари тўғри бўларди, бироқ атаманинг пайдо бўлиш даври XIII аср охири – XIV аср бошларига тақалиб, бу даврда кўчманчи турк-мўғул этносларининг ўтроқлашуви кучайган эди[13].

4. ХУЛОСАЛАР

Хуллас, Бухоро амирлигига қарашли Амударёнинг ўрта оқимининг ўнг ва чап соҳилларида жойлашган Чаҳор-жуй (Чоржуй), Усти, Бурдалиқ, Карки ва Келиф вилоятларидаги бир неча аҳоли масканлари – амлоклик, “бекча”, қишлоқ, мавзе ва “жамоа”лар аҳолиси асосан туркман ва ўзбеклардан иборат бўлиб, улар орасида тиғиз этномаданий жараёнлар юз берган. Сўнгги ўрта асрларда бир қатор туркман ва кўчманчи ўзбек уруғларининг ўтроқлашуви натижасида бу ҳудудларда янги-янги аҳоли масканлари қад кўтарган. Ўрта Амударё ҳавзаси аҳолиси бир томондан амирликнинг марказий ҳудуди – Бухоро вилояти аҳолиси билан, шунингдек, амирликнинг ушбу ҳудудларга яқин сиёсий-маъмурий бирликлари – Қарши, Шеробод вилоятлари аҳолиси билан яқин этномаданий алоқаларда бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кундаги долзарб вазифа этнос муаммоси билан боғлиқ масалалардир. Минтақа аҳолисининг тарихан таркиб топишидаги узоқ давом этган этногенетик жараёнларни илмий асосли ўрганиш, минтақа этнослари орасида қадимдан давом этиб келган анъанавий ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик фазилатлари, улар ўртасидаги иқтисодий-сиёсий ва маданий муносабатларни ҳар томонлама ўрганиш лозим.

Ҳар қандай жамият ҳаётида бундай туб, оламшумул ўзгаришлар босқичма-босқич, баъзан бир неча ўн йилликлар ва ҳатто асрлар давомида амалга ошади. Шу боис тарихий ўтмиш сабоқларни, минтақамиздаги халқларнинг тарихий тажрибасини, ижобий ва салбий жиҳатларини чуқур илмий таҳлил қилиб боришимиз зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуваҳобова М.Р. Қушбеги архивида тарихий топонимлар ва Бухоро амирлигининг маъмурий-худудий тизими (илмий рисола). – Тошкент: Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2006. – Б. 8-9.
2. Bozorboevich R. K. The Ethnic Structure of the Population of the Bukhara Emirate //International Journal on Integrated Education. – Т. 4. – №. 12. – С. 8-12.
3. Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шеваларининг лексик катламлари. – Тошкент: «Abu-Matbuot konsalt», 2016. – Б. 14-22; Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент: ТошДЎТАУ: 2018. – Б. 15-24.
4. Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. Индекс-луғат. Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири асосида – Т.: Фан, 1967. – Б. 253.
5. User Ş.H. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. – Konya: Kömen Yayınları, 2009. – S. 181, 292.
6. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии ..., с. 276.
7. Абдуваҳобова М.Р. Қушбеги архивида тарихий топонимлар ва Бухоро амирлигининг маъмурий-худудий тизими ..., б. 8.
8. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 244.
9. Каландарова Ф.А. “Тарихи салотини манғития”да Бухоро амирлиги этник таркибининг ёритилиши // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА илм-фан бўлими (электрон журнал). Илмий нашр. 2021 йил май ойи сони. – Б. 289-297.
10. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб. 1843. – С. 58.
11. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia / Handbook of Oriental Studies. Vol. 9. – Brill, Leiden-Boston, 2003. – P. 56-57.
12. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний. Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ғ. Каримий. – Тошкент, 2011. – Б. 81.
13. Улашова С. XIV аср иккинчи ярми – XV аср бошларида Мовароуннаҳрдаги этник жараёнлар ..., б. 95.